

RUKOPIS MANASTIRA ŽITOMISLIĆA IZ BRITANSKE BIBLIOTEKE U LONDONU

Poslednjih decenija mnoge srpske rukopisne knjige, rasturene po bibliotekama i manastirskim riznicama van Jugoslavije, otkrivene su, opisane i objavljuju. Neke manje zbirke ostale su, ipak, van domašaja prezauzetih stručnjaka. Tako se dogodilo da su od srpskih rukopisa u Velikoj Britaniji proučeni samo nekoliko, prevashodno iluminirani (Jevanđelje mitropolita Jakova iz Sera, Britanska biblioteka u Londonu, 1354/1355; Jevanđelje patrijarha Gavrila iz Ficvilijam muzeja u Kembridžu, oko 1650.¹ Drugi se u našoj naučnoj literaturi slabo ili nikako ne spominju, pa se stiče utisak da ih ima u zanemarljivom broju. Srpskih rukopisa, u engleskim zbirkama naročito, međutim, ima znatno više nego što se pretpostavlja.

Jedna od nepoznatih srpskih rukopisnih knjiga iz Velike Britanije je i Služabnik iz manastira Žitomislja u Hercegovini, koji se sada čuva u Britanskoj biblioteci u Londonu.² U zbirci manuskripata ove velike biblioteke, koja se ranije nalazila u sastavu Britanskog muzeja, knjiga nosi broj Add 16.373.³

Služabnik iz Žitomislja je dobro očuvana knjiga osrednjeg formata (16x23 cm.). Povezana je u korice od kože, koje potiču iz XVIII veka.⁴ Prednja strana ovih korica ukrašena je likovima koji su utisnuti i pozlaćeni: u uglovima su predstave četiri jevanđelista sa njihovim simbolima, a u sredini je u romboidnom okviru prikazano Raspeće Hristovo. Iza krsta sa raspetim Hristom utisnuta je loza u kojoj su poprsja — jednog muškog i tri ženska lika (apostol Jovan, Bogorodica sa dve žene?), dok su pri dnu dva muška poprsja (apostoli Petar i Pavle?). Prostor između jevanđelista i središnje scene Raspeća ispunjen je osmolatičnim cvetovima i malim kružićima, od kojih su neki i pozlaćeni. Zadnja strana korica je jednostavnije ukrašena — u uglovima su utisnuti likovi heruvima, a u sredini je stilizovan floralan ornament. I na ovoj strani korica rasuti su osmolatični cvetovi između glavnog ukrasa.

Rukopis ima 167 listova veličine 15x21,5 cm. Sadržavaju ga Liturgija Jovana Zlatoustog, od 1. 159 mesecoslov, koji započinje mesecom martom, dok su pashalne tablice od 1706. do 1741. godine na 1. 167b. Kvaternioni su označivani pri dnu listova — prvi na listu 2a označen sa A, a pretposljednji K na listu

155a. Papir je nešto grubiji i puniji, uz izuzetak dva tanja lista, kasnije dodana 2 (bis) i 57 (bis). Tekst je ispisan polunastavom crnim i crvenim mastilom. Svaki list sadrži po osamnaest redova teksta i ukoviren je sa po dve linije unaokolo, izuzev gornje ivice, gde je iscrtna samo jedna linija.

Na listu 1a na celoj strani prepisivač je ostavio sledeći zapis, služeći se crvenim mastilom:

БЖЕСТВНАА ЛИТОУРГІА ИХЕ ВЪ СТЫХЪ ОЦА НАШЕГО СТЫИМОГО И БЖЕННАГО АРХИЕПСКІА КОВСТАНТИНА ГРАДА НОВАГО РЫМА И ВСЕЛЕНСКОГО ПАТРИАРХА ІОАННА ЧЛАТОХСТАГО НАПИСА СЕ ВЪ СТОУ СЪБИТЕЛІ МОНАСТІРЬ ЖИТОМИСЛИНЬ ХРАМЪ БОГОВЕШЬНІЕ ПРСТЫЕ БЦЕ НА РЪЦЕ ПЕРВІАЕ ВЪ ЛЕТО ССДІ А ОУ РОЖАСТВО ХРБОУ АУС (sl. 4).

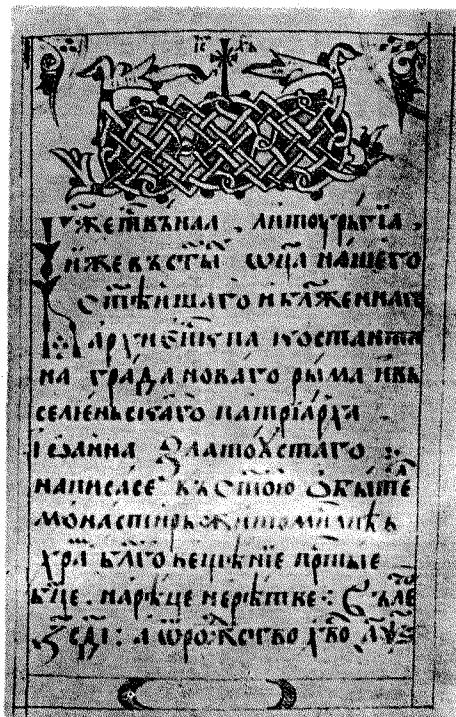
U produžetku na drugoj strani istog lista nalazi se drugi zapis ispisan istom rukom, ali sada crnim mastilom:⁵

СІА СІАА И БЖЕСТВНАА ЛИТОУРГІА ВСЕОСЩЕНОМУ МИТРОПОЛИТУ КВРІНО КВР ВИСАРИОНУ ДАБРЬСКОМУ И ВСЕМЪ БОСНЕ СЪЛИСА СЕ ВЪ МОНАСТІРЬ ЖИТОМИСЛИНЬ ПРИ ИГОУМЕНА КВР АРСЕНІУ ІЕРМОИНА И ПРИ МИТРОПОЛИТУ ЗАХАРИИСКОГО КВР ПЕТРАСИМІА ВЪ ЛЕТО ОУ БЫТІА ССДІ ОУ РОЖАСТВО ИИДИКТО ДКАЮЩЪ СЛОВА ВЪ КРАГЪ САНЦЪ ОУ А ЛЪНІ ГІ ЕПАХТА ЛЪТЪ А ПОТРУДИХ СЕ О СЕМЪ КЪЗЪ МНОГОГЪШНІ (sic!) И МАИШІ ВЪ ЧАЦЕХЪ АСАРЬ БОУГАРИНЪ .

Ova dva zapisa, koji se uzajamno dopunjuju, daju važne podatke o nastanku rukopisa. Prema njima Služabnik — Liturgijar prepisan je 1706. godine u Ži-

1. M. Harisiadis, Les miniatures du Tetraevangile du Metropolit Jacob de Serres, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, tome III, Beograd 1964, 121-130; G. Babic, O srpskom četvorjevanđelju XVII veka, iz zbirke Fitzwilliam-ovog muzeja u Kembridžu, Zbornik Svetozara Radojičića, Beograd 1969, 17-23.
2. Na ovaj i neke druge slovenske rukopise iz Britanske biblioteke uputio sam i koleginicu A. Džurovu, koja ga jedina spominje u katalogu jedne izložbe: Slavonic Manuscripts from the British Museum and Library, London 1977/1978, 49-50.
3. U prvo vreme Služabnik je bio uvršten među ruske rukopise, o čemu svedoči natpis na hrbatu Offices of the Church in Russian Mus. brit. iure emptiois 1637; Plat CLXXXVII A. Prilikom detaljnije obrade on je tačno hronološki i približno geografski određen: na dodatnom listu, na početku, verso, upisano je: Written in Bosnia, in the Serbian dialect, A. D. 1706.
4. Čini se da je rukopis kasnije povezan, a ne neposredno po prepisivanju. Korice su vrlo dobro očuvane, pa su i kopče na njima ispravne.
5. Jedino je za reči »ЕРАИТ ЛЕТА А« upotrebljeno zeleno mastilo.

tomisliću pri igumanu Arseniju i pri mitropolitu zahumskom Gerasimu, na čijem se području manastir nalazio u to vreme. Rukopis je prepisan za mitropolita dabarskog i sve Bosne Visariona, dok se starao «O SEM» Lazar Bugarin.

Službanik manastira Žitomislća, zapis o nastanku knjige, (1. 1b) Britanska biblioteka, London, 1706.

Zapis potvrđuje i dopunjuje neke poznate činjenice iz srpske crkvene istorije, ali daje i nova saznanja.

Za mitropolita Gerasima znalo se da upravlja zahumskom mitropolijom krajem XVII i u prvim decenijama XVIII veka.⁶ U to vreme zahumska mitropolija zahvatala je jedan deo Hercegovine, dok je drugim delom upravljao mitropolit hercegovački. Nešto kasnije, pre sredine XVIII veka, ove dve eparhije su se objedinile.⁷ Žitomislčić je 1706. godine očigledno pripadao zahumskoj mitropoliji i otuda se u zapisu pominje mitropolit Gerasim.

Drugi mitropolit, dabro-bosanski Visarion navodi se u zapisu kao naručilac Služabnika. On je takođe dobro poznat crkveni poglavar na medu XVII i XVIII stoleća i upravljao svojom eparhijom između 1690. i 1708. godine.⁸ Bio je postrizenik Žitomislća, pa je

1689. godine poslat u Sarajevo da opslužuje Staru crkvu.⁹ Još tada Visarion poklanja manastiru u kome se zamonašio jedno štampano rusko jevanđelje, koje dve godine kasnije – 1691. – i okiva.¹⁰ I kao mitropolit dabro-bosanski on je ostao privržen Žitomislčiću – 1696. poklanja mu jedan nalonj, rad Gavriila Račanina,¹¹ pa tu dočekuje i smrt 10. avgusta 1708. godine i biva sahranjen u porti, iza manastirske crkve.¹²

Treća ličnost, koja se pominje u Služabniku iz Britanske biblioteke je žitomislčić iguman Arsenije. I on je obavljao dužnost sveštenika u sarajevskoj Staroj crkvi između 1694. i 1696. godine,¹³ da bi o njemu imali ponovo vesti, ali već kao igumanu, tek iz 1718. i iz 1727. godine.¹⁴ Po londonskom Služabniku sada se vidi da je Arsenije bio iguman još 1706. godine.¹⁵

Poslednih se u zapisu Služabnika upisao «Lazar Bugarin».

Ime Lazara sa bližim određenjem Bugarin dosada se nije javljalo u poznatoj građi o ličnostima iz početka XVIII veka. Ipak, jedan Lazar radi na umetničkim poslovima upravo u to vreme i u tim krajevima. U mostarskoj crkvi čuva se jevanđelje koje je nastalo u Sarajevu 1704. godine, a čiji zapis se završava rečima:

«Potrudih se o sem Lazar»

Godinu dana kasnije, 1705, jedno jevanđelje je poslata u manastir Svete Trojice kod Pljevalja «raba

6. I. Ruvarac, O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do godine 1766, Srpsko pravoslavno hercegovačko-zahumska mitropolija pri kraju 1900 god., u Mostaru 1901, 25–27; Đ. Slijepčević, Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219 do kraja XIX veka, Bogoslovlje XIV, Beograd 1939, 260. Stari srpski zapisi i natpisi I, VI, br. 1985, 2156, 2216, 2242, 2243, 2258, 2273, 6366, 7000, 7083, 7321.

7. Đ. Slijepčević, nav. delo, 260–261.

8. N. Đukić, Istorija srpske pravoslavne crkve, Književni radovi, knj. 9, Beograd 1694, 322; Stari srpski zapisi i natpisi br. 790, 2008, 2094, 2156, 7251, 7207, 7426. Pomen mitropolita hercegovačkog Visariona kao svedoka 1732. godine (Zapisi i natpisi br. 2603) očigledno je protiskao iz omaške u čitanju.

9. V. Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. veku, Sarajevo 1925, 140.

10. Stari srpski zapisi i natpisi br. 1924, 1925, 1939.

11. Isto, br. 2008.

12. V. Corović, Hercegovački manastiri, Manastir Žitomislčić, Starinar III, ser. X–XI, Beograd 1935–1936, 19.

13. V. Skarić, nav. delo, 140.

14. R. Simonović, Manastir Žitomislčić u Hercegovini, Letopis Matice srpske, knj. 169, Novi Sad 1892, 45; Stari srpski zapisi i natpisi br. 2510. V. Corović je, sa pravom, smatrao da su dva igumana istog imena upravljali Žitomislćem tokom prve polovine XVIII veka, Pored već pomenutog Arsenija u istorijskim izvorima se pominje i iguman Arsenije Vladučić 1733, 1734. i verovatno 1741. godine (R. Simonović, nav. delo 47, 48; Stari srpski zapisi i natpisi br. 2628) Da su u pitanju dve ličnosti mogu se navesti dva razloga.

15. Natpre, 1730. i 1731. na čelu Žitomislčićkog bratstva u turskim ispravama pojavljuju se iguman Maksim (R. Simonović, nav. delo, 47), a potom, ako bi Arsenije iz 1706. i njegov imenjak iz 1734. i izgleda 1741. bili iste ličnosti, to bi značilo da je jedna ličnost upravljala manastirom gotovo četiri decenije. To je malo moguće, obzirom da je iguman po pravilu biran među starijim i uglednijim monasima.

16. Kao Arsenijevog prethodnika znamo za igumana kir Konstantina iz 1690. godine, u čije vreme se prepisao jedan mi-nei. Stari srpski zapisi i natpisi, br. 1926.

17. Stari srpski zapisi i natpisi br. 7315.

18. Isto, br. 2156.

božija Jefimija». U zapisu o tome pominje se takođe i to da je knjigu «ponovio» Lazar u Sarajevu.¹⁷ Kada se sva tri zapisa sa pomenutih knjiga uporede, vidi se da je reč o jednoj istoj ličnosti, Lazaru, koji između 1704. i 1706. radi u Sarajevu i ne tako udaljenom Žitomislčiću.¹⁸

Pored ovih podataka iz zapisa koji upotpunjavaju, inače prilično dobro poznatu, istoriju manastira Žitomislća, posebnu pažnju zaslužuje i slikani ukras ovog rukopisa. On se sastoji od inicijala, zastavica i nekoliko figurálnih minijatura.

Inicijali su rasuti po celoj knjizi i ima ih oko pedesetak. (4b, 5a, 6b, 7b, 8b, 10b, 11b, 13a, 16a, 17b, 21a, 26b, 35b itd.). Ispisivani su kao obična slova crvenom bojom,¹⁹ ali su im pridodavane grančice floralnog ukrasa. Sa tim dodacima inicijali zahvataju po tri-četiri reda, ali ponekad čak deset, pa i dvanaest redova teksta.

Na pojednim mestima, na marginama uz tekst, predstavljene su i male zlatne krune, doslikane plavom bojom (5a, 6b, 8b, 10a, 41a, 116b, 122b, 131b). Isto tako mestimično se sa strane uz tekst naslikaju i šake, u kojima se nađe ponekad krst (4a, 12b, 23a, 23b itd.).

Dok se male, uske zastavice susreću češće (7b, 17a, 21a, 25b, 30b, 51b, 56a, 148b), većih zastava ima malo. Takva je ona na listu 2a (bis) (9x5 cm), koja je sačinjena od geometrijskih traka i floralnih vreža crvene, žute, plave i zlatne boje i na kojoj je u sredini naslikan krst. Slične zastavice se nalaze još na nekoliko mesta (1a, 11a, 50a, 58a, 84a). Među njima se izdvaja jedna sa predstavom glave-maske, veličine 9,5x5 sm. (1. 39a). Kosa ove glave preobraća se u vreže koje ispunjavaju ceo pravougaoni prostor. Vreže su bele, a upotrebljene su još plava i srebrna boja. Ova vrsta zastavica često se nalazi u rukopisima iz druge polovine XVII i iz početka XVIII stoleća.²⁰

Da bi se što jasnije uputio sveštenik, u žitomislčićkom Služabniku, kao što je bilo uobičajeno, na dva mesta prikazani su šematski diskovi s agnecom i putir.

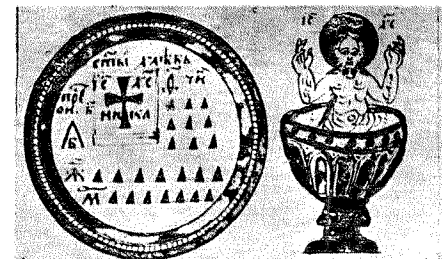
Diskovi, veličine 7x7 sm. izdvojeni je okvirom, spolja srebrnim, iznutra plavim (1. 133a). Nad krugom diskova ispisane su reči

«jako že zde izobrazí se»

To je i razlog zbog čega se on slika, jer se sveštenik pri proskomidiji upućuje na pravilan raspored profsora i čestica na diskosu.

Istu namenu ima i predstava na 1. 74a (veličine 9x5,5 sm.) sa diskosom i putirom. Na diskosu uokvirenom spolja zelenkasto-zlatnom i plavom trakom, nalaze se profsore i čestice, slikane crvenom bojom. Iz zlatnog putira sa crvenim i plavim iscrtavanjima, pomalja se dopojasni lik Hristov podignutih ruku (sl. 6).

Sve do sada pomenute ilustracije ne bi bile vredne da se posebno spomenu da se u žitomislčićkom Služabniku iz 1706. godine ne nalaze i dve minijature koje zauzimaju po celu stranu. One su naknadno uključene u rukopis, što se vidi po tome što su radene na drugacijem, tanjem papiru i ne odgovaraju prvobitnoj paginaciji.

СЪДЕСНХЮ СПІАГО ДІКВА
БЛІЗЪ СРЕДЪ СГО ГЛІЕ.
ПРЕДЪСНА ЦРІЦА ШЕНХЮ
ПТЕКЪ, КЪРІЗЪ ПОЗЛАЦЕ
НЪ ШЕМА ПРЕХІРАШЕННА:
ПЛАЖЕ ПРІЕМЪ ПРІЕМІТО
ПРОФОРХ. ГЛІЕ РІЛОГО
УПІНАГО ИЖИКО/КОРЕЦАГО
ІКОНА. УНЪНЪ СІАХЪ БЕ
ЗІЛЪНЪНЪ УНАГО ИСАКНАГО

Službanik manastira Žitomislća, predstava diskosa i putira, 1. 74a. Britanska biblioteka, London, 1706.

Na početku rukopisa na listu 2b (bis) prikazan je autorski portret Jovana Zlatoustog (9,5x16 cm).

Predstava ovog istaknutog arhijereja uokvirena je odozgo jednim polukružnim lukom, koji ukrašava-

18. Lazar se samo u žitomislčićkom Služabniku potpisuje kao Bugarin. Teško je reći da li to znači da je došao baš iz Bugarске, jer taj datak imenu ne znači uvek i nacionalnu pripadnost. Zna se, na primer, da neke umetničke ličnosti srbе bliže označavaju kao Srbe, a da je skoro izvesno da to nisu (S. Petković, Nektarije Srbin, slika XVI veka, Zbornik za likovne umetnosti 8, Novi Sad 1972, 224). Up. i: A. Smaus, Prezime «Bugarin», Prilozi proučavanju narodne poezije VI, sv. 2, Beograd 1939, 269–270.

19. Inicijali su u ovom služabniku radeni sasvim retko i nekim drugim bojama.

20. O tome: M. Harisijadis, Nekoliko rukopisa prepisanih i iluminiranih u Sarajevu početkom XVIII veka, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Sarajevo 1966, 229.

Sveti Jovan Zlatousti, Služabnik manastira Žitomisljca, 1. 2(bis)b, Britanska biblioteka, London, 1706.

ju floralni izdanci. Jovan Zlatousti naslikan je kako isturenom levom rukom drži kodeks, a desnom blagosilja. Nosi uobičajenu episkopsku odeždu (sl. 2). Lik Zlatoustog je najpre nacrtan kestenjastim mastilom, pa je onda majstor bojio pojedine delove minijature: plavom bojom stihar, luk iznad svetitelja, cvetove u donjem delu okvira, nadbedrenik; žutom bojom polistavron, a »zlatnom« bojom — goldfarbom — nimb i krastove omofora. Koriste se, u manjoj meri, i crvena, crna i srebrna boja.

Dok se predstava Jovana Zlatoustog sreće u služabnicima, druga minijatura na listu 57b (bis) je neobičajena (veličine 9,5x15 cm.). Na njoj je u pravougaonom okviru prikazan sv. Flavijan kako rukopolaže Jovana Zlatoustog za sveštenika

СВЯТЫЙ ФЛАВІАНЪ РУКОПОЛАГАЕТЪ СТАГО ІОАНА ЗЛАТОУСТЫГО ВЪ АНТИОХІИ.

Carigradski patrijarh Flavijan odeven u episkopsku odeždu, sa mitrom na glavi, polaže ruke na glavu Jovana Zlatoustog, predstavljeno kao sveštenika, dok između njih lebdi golub — Duh sveti (Sl. 4.) Majstor ove minijature koristi gotovo iste boje, kao i na predstavi Jovana Zlatoustog: sv. Flavijan nosi

Sveti Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog, Služabnik manastira Žitomisljca, 1. 57(bis)b, Britanska biblioteka, London, 1706.

plavi stihar, a crveni sakos sa zlatnim i žutim cvetnim šarama, Jovan Zlatousti ima crveni stihar, a uti felon sa zlatnim i crvenim ukrasima. Nimbovi su uobičajeno zlatni, kao i Flavijanov omofor. Lica svetitelja i golub — Duh sveti nisu bojeni.

Minijatura sa predstavom kako sveti Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog za sveštenika ne pripada uobičajenom ikonografskom repertoaru jednog rukopisnog služabnika. Otuda se nametnula ideja da bi tema mogla da bude preuzeta iz neke štampane knjige dela Jovana Zlatoustog. Traganja su urodila plodom, te je ovoj minijaturi nađen predložak. On se nalazi u knjizi Jovana Zlatoustog »Besede na Dela apostolska«, izdatoj u Kijevo-pečerskoj lavri, čije je štampanje završeno 24. avgusta 1624. godine.²¹ Knjiga ima dva predgovora: prvi, Jeliseja Pletenickog i drugi, Zaharija Kapistenskog. Naročito tekst ovog

21. Титовъ Ф. И. Типографія Києво—печерской лаври. Примечанія, Київ 1918, 91—104; Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв., Москва 1976, 20

drugog autora dosta govori o nastanku knjige.²² Graver Timofej Petrovič ukrasio je bogato knjigu sa gravirama, inicijalima, zastavicama, pa i figuralnim gravirama. Jedna od njih, na listu 23a, poslužila je kao uzor žitomisljčkom majstoru.²³ Centralni deo kompozicije iz štampane knjige Beseda Jovana Zlatoustog — sv. Flavijan rukopolaže Zlatoustog ponovljen je u žitomisljčkom rukopisu doslovno (Sl. 5), onoliko koliko je to dozvoljavala obdarenost minijaturiste. Pošto su likovi i u kijevo-pečerskoj knjizi i u žitomisljčkom rukopisu istih dimenzija, jasno je da je minijaturist prekopirao figure patrijarha Flavijana i Jovana Zlatoustog. Međutim, on nije bio spreman da ponovi i mnogobrojne učesnike u ovom svečanom činu, prikazane u štampanoj knjizi, kao ni veoma složenu arhitekturu u pozadini. To je prevazilazilo njegove mogućnosti i on je od toga odustao. Ispisao je samo pri činu minijature natpis u tri reda koji se može naći i u štampanoj knjizi na ivici podjuma na kome se obavlja svečani čin.

Druga minijatura — lik Jovana Zlatoustog — sa početka žitomisljčkog rukopisa iz Londona uobičajena je za služabnike. Međutim, nije bilo verovatno da je ovaj lik samostalno delo minijaturiste, pa je, slično kao i u prethodnom slučaju, uzor potražen među ilustracijama ukrajinskih štampanih knjiga. Doista, ustanovilo se da je i ova minijatura iz londonskog žitomisljčkog rukopisa iskopirana iz jedne štampane knjige — Služabnika, koji je dovršen 23. avgusta 1646. godine u Ljvovu, u štampariji Mihaila Sljozkija. To je bilo četvrto izdanje ove knjige, ali su ilustracije u njoj skoro sve nove. Izgleda da ih je rezao poznati ukrajinski graver Ilia, jer je njegovo ime ubeleženo uz lik Grigorija Dvojeslova u istoj knjizi.²⁴ U predgovoru na ukrajinskom jeziku ljvovski episkop Arsenije Zeliborski, čijom zaslugom se ovo izdanje Služabnika i pojavilo, objašnjava da je u njegovoj štampariji bilo drugog posla, pa je zato knjiga štampana kod Mihaila Sljozkija.²⁵

Ilustracija sa likom Jovana Zlatoustog iz ove štampane knjige (list 100b),²⁶ korirana kasnije u žitomisljčkom rukopisu, rađena je dosta vešto. Ugledni arhitekter prikazan je u punom ornatu, kako stoji na tlu sa nekoliko busena trave i cvećem. Oko njega je okvir sa floralnim ornamentima (Sl. 3). Na minijaturi Jovana Zlatoustog, koja se 1706. kopira u žitomisljčkom Služabniku, preuzeta je samo svetiteljska

22. U ovom predgovoru, pored ostalog, govori se o K. B. Dolmatu, koji je prilikom omogućio štampanje knjige, zatim o licima koja su učestvovala u poslu: prevod sa grčkog na crkveno-slovenski jezik obavio je Gavril Dorofejevič, klirik Lvovske crkve, a proveru i ispravku teksta uradila su dva protosindela jerusalimске i aleksandrijske patrijaršije. Ilustracije je rezao Timofej Petrovič, čije inicijale »TP« nose neke od gravira.

Украинские книги кирилловкой печати, 20.

23. Nav. delo, sl. 415.

24. Украинские книги кирилловской печати, 32, ил. 723.

25. Na istom mestu.

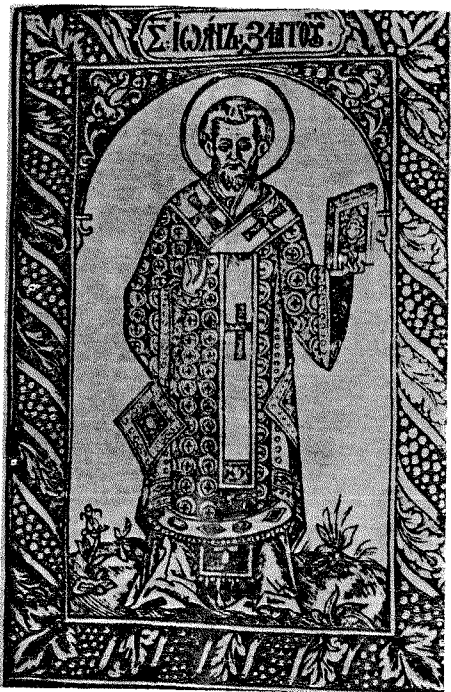
26. Nav. delo, sl. 721.

figura, a tlo i okvir su isključeni. I ovde je glavni razlog što se to čini nastojanje da se izbegne komplikovanija predstava. Minijaturist iz početka XVIII veka vrlo brižljivo, međutim, kopira lik Jovana Zlatoustog i njegovo arhijerejsko odejanje i nastoji da ništa ne izostavi. U tome uspeva, ali ni iz daleka mu ne polazi za rukom da dostigne crtačku korektnost koju je posedovao uzor iz štampane knjige. Spokojni lik svetitelja iz ljvovske štampane knjige u žitomisljčkoj varijanti postaje shematizovan i neprivilačan.

U zapisu na početku žitomisljčkog Služabnika ne govori se određeno ni ko je prepisao, ni ko je iluminirao ovaj rukopis. Pominje se trud Lazara Bugarina »potrudih se o sem«, ali ta fraza uopštenog je karaktera i dozvoljava razne zaključke. Dva druga rukopisa iz 1704. i 1705. godine, u kojima se ime Lazara pominje, kao da bi upućivala da se on bavio povezivanjem knjiga. Na jevanđelju iz 1705. namenjenoj Svetoj Trojici kraj Pljevalja, zapisano je da ga je »ponovio« Lazar u Sarajevu, a na drugom jevanđelju iz 1704. godine iz mostarske srpske crkve, gde se takođe pominje da se Lazar »potrudio o sem«, zapis je ispisan na koricama.²⁷ Ipak, čini se verovatnije da je u slučaju londonskog Služabnika prepisivač bio Lazar Bugarin. Na takvo rasuđivanje navode dva razloga: najpre, rukopisi teksta i zapisa se podudaraju i, potom, čudno bi bilo da zapis o nastajanju knjige ispisuje poveziivač.

Sveti Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog, Beseda na Dela apostolska, (1.23a), štamparija Kijevo-pečerske lavre, 1624.

Sveti Jovan Zlatousti, Služabnik (1.100b),
stamparija Mihaila Sljozkića, Lvov Ukrajina, 1646.

Možda je Lazar bio i prepisivač i povezič knjiga, jer su ti poslovi bili srodni – odnosili su se na knjigu. Za sada se to ne bi moglo odlučno ni tvrditi ni odbaciti.

Nedoumice sa udelom Lazara u nastanku londonskog Služabnika ovde se ne završavaju. Iluminacije u knjizi bi mogle biti njegovo delo, jer se ima utisak da minijature, kao ni zastavice i inicijale, nije radio slikar, već da su delo veštijeg prepisivača. Posao je tim pre bio olakšan što najstroženije predstave – ljudski likovi – nisu bili samostalno ostvarene, već kopije iz ukrajinskih štampanih knjiga XVII veka.

Kako su ove glavne minijature – Jovan Zlatousti izv. Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog – naknadno unete u već paginirani rukopis, moglo bi se pomišljati nisu li one preuzete iz neke druge knjige. To se svakako nije dogodilo. Format minijatura odgovara ovom Služabniku, natpisi uz minijature su istovetni načinu ispisivanja teksta, a korišćene boje se susreću i na ostalim bojenim površinama u rukopisu. Ustvari, i ovom prilikom, iluminacija je na kraju rađena. To se vidi po tome što je na listu 133a kružni segment diskosa zahvatio i slova natpisa, po-

što je ucrtan posle ispisivanja teksta. Kada je završio ukrašavanje knjige inicijalima, zastavicama i predstavama diskosa i putira, iluminator je naknadno odlučio, ili mu je to neko naložio, da dva lika Zlatoustog iz dve ukrajinske štampane knjige, unese u rukopis Služabnika. Kako sam sklon da u Lazaru Bugarinu vidim prepisivača, čini se, nema prepreke da se u tom slučaju on smatra i autorom ove dve minijature iz žitomislčkog Služabnika u Londonu. Iako Lazar nije bio obdaren, niti je u pravom smislu reči bio umetnik, zaslužuje, prevashodno iz kulturno-istorijskih razloga, da se njegovom ličnošću još bavimo.

Činjenica da su glavne minijature žitomislčkog Služabnika iz 1706. godine samo kopije dvaju gravira iz ukrajinskih štampanih knjiga prve polovine XVII veka baca zanimljivo svetlo na odnos gravira iz štampanih knjiga i iluminacija iz rukopisa. Od druge polovine XVI do kraja XVII veka moglo se, na više primera, ustanoviti da su drvorezi po srpskim štampanim knjigama, i posebno iz Prazničnog mineja Božidara Vukovića iz 1538. godine, služili slikarima kao predloži.²⁸ U nešto manjoj meri ilustracije iz srpskih štampanih knjiga uticale su i na ukras po rukopisima.²⁹ To je lako razumljivo: u manastirskim bibliotekama sakupio se znatan broj srpskih štampanih knjiga sa drvoreznim ilustracijama, mahom iz prve polovine XVI veka, pa su se njima i slikari i naručnici rado obraćali. Međutim, od sredine XVI, pa kroz celo XVII stoleće, prestaju gotovo da se štampaju srpske knjige. Umesto njih u XVIII veku monasi, koji su se otisnuli u prošnju po slobodnim pravoslavnim zemljama, donose, pored ostalog, i mnogo štampanih knjiga iz Rusije i pravoslavnih oblasti Reči pospolitske. O tome svedoče i arhivski podaci,³⁰ ali još više zbirke knjiga po crkvama i manastirima.³¹ Otuda ne iznenađuje da minijaturista žitomislčkog Služabnika iz 1706. godine nalazi uzor u knjigama iz stamparija u Kijevu i Ljvovu,³² tim pre što znamo pouzdano da je dosta ruskih i ukrajinskih knjiga dospelo u Hercegovinu, pa posebno i u manastir Žitomislč.³³

27. Stari srpski zapisi i natpisi br. 7315, 2156. Po registrima knj. VII, str. 296 i knj. III, str. 1466. Vidi se da je Lj. Stojanović smatrao da je prvi Lazar poznati sarajevski zlatar, a da je drugi Lazar povezič knjige.

28. Up. S. Petković, Uticaj ilustracija iz srpskih štampanih knjiga na zidno slikarstvo XVI i XVII veka, Starinar n. s. XVII, Beograd 1966, 91–96; Z. Kalimaković, Uticaj stare srpske grafike na živopis zografa Vasilija, Zbornik za likovne umetnosti 2, Novi Sad 1966, 233–242; S. Petković, Poreklo ilustracija u štampanim knjigama Božidara Vukovića, Zbornik za likovne umetnosti 12, Novi Sad 1976, 119–145.

29. O tome: S. Radošić, Stara srpska minijatura, Beograd 1950, 53, 59. Ova tema zaslužuje svakako posebnu raspravu.

30. S. Dimitrijević, Građa za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i biblioteke, Spomenik SKA LIII, u Sarajevu 1922, 144, 150, 168, 174, 188, 195, 197, 201, 206 et passim.

31. Samo na tu Banata P. Momirović otkrio je prilikom terenskih istraživanja preko četrdeset ruskih i ukrajinskih knjiga XVII veka. P. Momirović, Knjiško-arhivski spomenici iz Banata, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine III, Novi Sad 1959, 230–239.

32. Upravo u ovo doba neke od knjiga koje nastaju u Sarajevu, prepis su ruskim štampanih knjiga XVII veka. M. Harisić, Nekoliko rukopisa prepisanih i iluminiranih u Sarajevu, 216, 227.

33. Fetu. Vodiči tako, preko Gavra i Mihaila Miloradovića, 1703. godine, poklanje manastiru Žitomislču devet knjiga. N. Dučić, Književni radovi I, 60–61.

Bilo je zanimljivo ustanoviti nisu li možda ruske knjige iz ovog manastira poslužile kao predloži minijaturisti londonskog Služabnika. Takvo traganje bilo je vrlo otežano okolnošću da danas ti knjiga u Žitomislču nema, jer je cela riznica izgorela, kada su manastirski konaci u drugom svetskom ratu zapaljeni. Iako nema detaljnih opisa rukopisnih i štampanih knjiga iz Žitomislča, ipak je, blagodareći Ničiforu Dučiću, ostao makar delom popis knjiga i zapisi u njima. Taj Dučićev članak, objavljen prvi put još 1861. godine,³⁴ uputio je na pravi trag. U ovom opisu manastirske biblioteke među rusko-slovenskim štampanim knjigama pominje se na prvom mestu »Besjede na apostolska djela od Jovana Zlatoustu, štampane u Kijevu »1732 (1624)«. Vrolo je verovatno da je upravo pomenuta knjiga iz Dučićevog opisa poslužila Lazaru da prekopira minijaturu Sveti Flavijan rukopolaže Jovana Zlatoustog. Što se tiče druge minijature – kopije iz Iovskog služabnika iz 1646. godine, treba pomišljati da je i ta knjiga bila u posedu Žitomislča početkom XVIII veka,³⁶ te da je iz nje, tu u manastiru, minijaturist prekopirao i autorski portret Jovana Zlatoustog.³⁷

Naša radoznalost traži, najzad, odgovor na pitanje kada je i kako žitomislčki Služabnik dospelo do Londona. Delimičan odgovor pruža beleška u knjizi na samom početku, na listu pridodatom u Britanskoj biblioteci: Purchased of Jos. Lily, 14. nov. 1846. Očigledno rukopis je već tada bio u Velikoj Britaniji, pa nije čudo da se ne pominje u Šolajinom opisu žitomislčkih rukopisa iz iste godine.³⁸ Teško će se ustanoviti kako je žitomislčki Služabnik stigao do Londona. Engleske diplomate i trgovci kupovali su po Turskoj razne rukopise za domaće kolekcionare još u XVI i XVII veku.³⁹ Moguće je da je i žitomislčki rukopis, vrlo brzo po nastajanju otet iz manastira od strane Turaka u početnim, nemirnim godinama XVIII veka,⁴⁰ i da je potom bio ponuđen engleskim kupcima. Ali ovo je samo pretpostavka.

Žitomislčki Služabnik iz Britanske biblioteke u Londonu svojim sadržajem i svojim iluminacijama ne bi se mogao uvrstiti među značajnije srpske rukopisne knjige. Već i po tome što se knjige prepisuju početkom XVIII veka – 1706 – kada je širom Evrope zaboravljen takav način umnožavanja tekstova, Služabnik iz Londona pravi je anahronizam.⁴¹ Slikani ukras, posebno dve minijature sa likovima Jovana Zlatoustog, ne samo da su nevažne izvedene, već su i ropske kopije dviju ukrajinskih štampanih knjiga iz prve polovine XVII veka. Ipak, žitomislčki rukopis iz Londona zanimljiv je, jer se po njemu,

simbolično, u malome sagledavaju nove pojave u srpskom slikarstvu početkom XVIII veka. Tokom XVI i XVII stoleća, ruski uticaj na srpsko slikarstvo došao je malo do izražaja. Tradicija stare umetnosti iz vremena nezavisnosti još su tada bile žive i nije se osećala veća potreba za uzorima van srpske sredine.⁴² Posle Velike seobe 1690. nastala je i kriza umetničkog života. Izlaz se tražio i u uzorima i majstorima iz Rusije i posebno Ukrajine, pa je ukrajinski, odnosno ruski, uticaj prilično snažan tokom prve polovine XVIII veka. Rukopis iz Londona iz 1706. nekada žitomislčki, pokazuje niz crta, koje su karakteristične za slikarstvo početnih decenija XVIII stoleća: ozbiljan pad umetničkog kvaliteta, male ambicije slikara, preterana zavisnost od starih predložaka, značajniji uticaj ukrajinskih štampanih knjiga. Na određen način žitomislčki Služabnik sa svojim ukrasom ocrtava glavne osobnosti srpskog slikarstva prve polovine XVIII veka.

34. N. Dučić, Opis manastira Žitomislča u Hercegovini, Srbsko-dalmatinski magazin knj. 20, u Zadru 1891, 51–81 (preštampano u Književnim radovima Ničifora Dučića knj. I, u Biogradu 1891, 54–106.

35. N. Dučić, Književni radovi I, 83. U nastavku autor donosi i zapis na jednom listu ove knjige u kome se opisuje kako je 1754. godine u Žitomislču dolazio patrijarh Arsenije IV. To je nesumnjivo dokaz da su se još u to vreme Besede na Dela apostolska od Jovana Zlatoustog nalazile u manastirskoj biblioteci.

36. To se, razumljivo, ne može pouzdano tvrditi, jer najraniji opis manastira Žitomislča i njegove biblioteke potiče iz 1846. godine.

37. С. Ш(олаја), Монастир Житомислиће у Херцеговини или Задужбина Милородовића, Србско-далматински магазин за лјубо 1846, у Задру, 134–145, o biblioteci 143–145.

38. Ruskim štampanim knjiga bilo je dosta, ali su se opisivale biblioteke Šolaja, Dučić, Simonović zadržali samo na onim u kojima bi našli kakav zanimljiv zapis. R. Simonović je pomenio najviše ruskih knjiga – devet, ali ističe »kad bi ko god imao toliko vremena da sve knjige pregleda našao bi i više zapisa, jer knjiga ima vrlo mnogo« R. Simonović, nav. delo, 25.

39. Up. nap. 33.

40. Još polovinom XVII stoleća engleski ambasador u Carigradu Tomas Roe traži za starinama i okupljuje ih. Objavljena je njegova vrlo zanimljiva prepiska sa prijateljima u Engleskoj po kojoj se vidi, pored ostalog, da je bio mnogo zainteresovan za stare rukopise. Veliki broj na taj način sabranih knjiga nalazi se sada u Britanskoj biblioteci u Londonu. The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 . . . London 1741, 16, 414, 618, et passim.

41. V. Corović, nav. delo, 19–20.

42. U Sarajevu, pa izgleda i u Hercegovini početkom XVIII veka i dalje se uporno prepisuju knjige za crkvene potrebe. Po tome se ova oblast, uz Sent Andreju kraj Budimpešte, može smatrati jedinom od poslednjih srpskih prepisivačkih središta. O drugim rukopisima nastalim u Sarajevu up. M. Harisić, Nekoliko rukopisa prepisanih i iluminiranih u Sarajevu, 213–252.

43. S. Petković, Ruski uticaj na srpsko slikarstvo XVI i XVII veka, Starinar n. s. knj. XII, Beograd 1961, 107–108.

SUMMARY

Sreten Petković

THE MANUSCRIPT OF ŽITOMISLIĆI MONASTERY
AT THE BRITISH LIBRARY IN LONDON

At the British Library in London a Prayer Book of 1706 is kept, that was once owned by Žitomisljići monastery in Herzegovina (Add. 16.373). As we learn from the entry on the first page, the manuscript was written during the prior Arsenije, by the order of the metropolitan of Dabrobosnian Visarion, and was guarded by Lazar, who also worked in Sarajevo, both as the text transcriber and as the author of the ornaments in the book. Besides initials and pennons, the manuscript contains two unskillfully done miniatures representing Jovan Zlatousti (John the Eloquent), page 2 (bis)b, and the composition »St. Flavian ordains John the Eloquent as Priest«, page 57 (bus)b. Both were copied from Ukrainian printed books of the first half of the 17th century. The figure of Jo-

van Zlatousti was taken from the Prayer book finished in 1646, in Mihailo Sljozi's printing house in Lvov (l. 100b). The representation »St. Flavian ordains John the Eloquent as Priest« was copied from book of Speeches on Apostolic Feets of John the Eloquent, printed in Kiev-Pečer monastery in 1624 (l. 23a). The old descriptions of the monastery library (burned in the Second World War) show that Žitomisljići had the Book of Speeches on Apostolic Feet of John the Eloquent of 1624, hence the miniature in London Prayer Book was most probably copied from this book. Copying of engravings from Ukrainian printed books of the first half of the 17th century proves once again the considerable Ukrainian influence on Serbian painting of the first half of the 18th century.

Hatidža Čar-Drnda

SIDŽIL TEŠANJSKOG KADILUKA
IZ 1740-1746.
KAO ISTORIJSKI IZVOR

Među najvažnije izvore za izučavanje istorije jugoslavenskih zemalja i naroda pod osmanskom vlašću, pa i istorije Osmanskog Carstva u cjelini, spadaju sidžili. To su sudski dnevници nastali kao rezultat djelokruga sudskog organa – kadije. Do Tanzimata (političke reforme koje je inaugurisao Abdul Medžid 1839.) kadija je imao velike kompetencije u sveopštoj sudskoj praksi, u rješavanju građansko pravnih sporova (samo kod muslimanskog stanovništva, dok su pripadnici drugih konfesija takve sporove rješavali po svom običajnom pravu) i krivičnih sporova. Pored toga, imao je ovlaštenja koja su spadala u domen upravnih poslova. Kao organ centralne vlasti, bio je dužan da vodi kontrolu nad blagovremenim i korektnim izvršenjem svih naredbi centralne vlasti koje su se odnosile na njegov kadiluk, odnosno da kontroliše i podstiče upravne organe zadužene za njihovo sprovođenje i izvršenje. Zbog toga su mu i upućivane sve te naredbe, čiji je sadržaj bio dužan zavesti u sidžil. Osim toga, aktivno se angažovao u njihovoj realizaciji, pomažući pri prikupljanju i organizovanju potrebnih radnji i ljudstva (popravak tvrđava i puteva, razrezivanje i ubiranje poreza, mobilizacija vojske i drugo)¹⁾.

Na osnovu sidžilske građe, može se pratiti složenost poslova koje je kadija obavljao, kao i njegove kompetencije. Zavisno od konkretno realizovanih poslova na području određenog kadiluka, sidžili su mogli sadržavati, uglavnom, sljedeće vrste dokumenata:

prepise šermana (sultanske naredbe),
prepise bujurudžija (naredbe namjesnika provincija i njihovih zamjenika),

prepise berata (dokumenti o postavljanju),
ilame – kadijsko rješenje kao odgovor na neko uopšteno, ili konkretno pitanje,

hudžžete – rješenja koja je donosio kadija na osnovu istražnog materijala i saslušanja svjedoka. Dokumentat je izdavan u pismenoj formi. Na kraju dokumenta upisana su imena svjedoka;

arzuhal – predstave i žalbe koje su u pismenoj formi podnosili sultanu pojedinci, grupe ljudi određenog zanimanja, ili stanovnici nekog područja. Arzuhal je na molbu pisao kadija, a sadržaj unosio u sidžil. U predstavi se navodi uzrok žalbe i daje se prijedlog za rješenje. Obično je

valija naređivao kadiji da ispita predmet i na osnovu činjeničnog stanja podnese ilam;

vakuifname – dokumenti o ustanovljenju zadužbine. Iako su ovi dokumenti sastavljeni u prisustvu kadije nisu uvijek unošeni u sidžile, ili su ponekad uvođeni samo fragmenti²⁾;

ovlašćenja (bcjan vekaleti),
dokumente o oslobođenju iz ropstva,
kupoprodajne ugovore,
dokumente o oporuci (vasijet name),
dokumente o ostavinskim raspravama,

tezkere – kao termin označava ispravu koju je beglerbeg izdavao mulazimu (pripravniku), a na osnovu koje je dobijao berat. Može da znači i potvrdu, ili službenu obavijest;

tužbe različite vrste,

izjave na sudu o različitim predmetima,

potvrde o uređenju imovinsko-pravnih odnosa (temessuk). Izdavane su na sudu i unošene u sidžil.

Na kraju dokumenta nalazi se ime osobe koja izdaje temessuk;

dokumente o sklapanju braka,

dokumente o bračnim sporovima,

dokumente o određivanju alimentacije – alimentaciju ženi kadija je određivao u dva slučaja: u slučaju smrti, ili nestanka muža i u slučaju razvoda sa mužem u toku poslije bračnog roka čekanja koji je iznosio četiri mjeseca;

1) O sudstvu i nadležnosti kadije pogledati: Ismail Hakki Uzuncarsili, *Osmanski devletinli imtiye teşkilatı*, Ankara, 1965, 83–143; M. Handžić, *Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti* (preštampano iz El-Hidajet), Sarajevo, 1941; M. Begović, *O izvorima šerijatskog prava*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd, 1933; *Tragovi našeg srednjovjekovnog prava u turskim pravnim spomenicima*, Istorijski časopis Istorijskog instituta SAN, III, Beograd, 1952, 67–70; A. Sućeska, *Ajani – prilog izučavanja lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XXII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1965, 47–51.

2) Dr H. Kalešić, *Najstariji fakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština, 1972.